

**SOCIALLIQ PROCESSLERDI IZERTLEWDE SIZIQLI HÁM
SIZIQLI EMES JAÑTASIWLAR**

B.J.Allanazarova
erkin izlanuvchi,

M.Q.Niyazimbetov
professor

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14558265>

Sociallıq realıqtadı nárse hám qubılıslar quramalı bolıp, olardı ilimiy biliwge jaña konceptual túsinikler kiritiwdi talap etedi. Sebebi, klassikalıq metodologiyanıń kategoriyalıq apparatı quramalı sistemalardı ilimiy izertlewge jetkiliksiz. Sonlıqtan, jańasha metodologiyalıq ólshemlerdi islep shıǵıw talap etiledi. Usı túsinikler obektti izertlew ushın sáykes ilimiy tilde sáwlelendiriliwi lazım. Sol tárepten, birinshiden, quramalı, sızıqlı emes, bifurkaciyalıq sociallıq processlerdi ilimiy biliwde sızıqlı emes oylaw, sızıqlı emes paradigma arqalı ilimiy tiykarları analiz etiliw lazım bolsa, ekinshiden, bul metodologiyalıq principlerdiń izertlew processinde qollanıw mexanizmлерin ilimiy analiz etiw ayırıqsha áhmiyetke iye boladı.

Adam hám jámiyet bolmısında chaos, anıqsızlıqlar, turaqsızlıqlar nızamlı túrde júz berip turadı. Adam bunday chaos aldında albırawı, sharasız da qalıwı múmkin. Biraq bul chaos degen adam ushın sonshelli qáwipli me yamasa onıń da sistema ushın zárúrligi bar ma? Ol qánshelli dárejede qáwipli? Alımlar tárepinen máseleniń usılay qoyılıwı menen chaostıń adam ushın sırlı, jasırın bolǵan kóplegen tárepleri ashıla basladı. Sebebi, chaostıń tábiyatı qanshelli ashılǵan sayın onıń tiykarın biliw, hár qanday qáwiplerdiń aldın alıw arqalı qáwipsizlik máselesin sheshken bolamız.

Prezidentimiz atap aytqanlarınday, “...házirgi waqıtta dúnya júzinde bolıp atırǵan qáwipli jaǵday, siyasiy hám ekonomikalıq daǵdarıslardan táshwishke túspey atırǵan birden-bir mámleket yamasa jámiyet joq desek asıra aytqan bolmaymız. ... Mine sonday júdá quramalı shárayatta qanday jol tutıw, qalayınsha tınıshlıqtı saqlaw, turaqlı rawajlanıwdı támiynlew múmkin - degen soraw bárshemizdi qattı oylandırıwı zárúr” –dep, búgingi dúnyanıń chaotikalıq, anıqsızlıq, teń salmaqızılıq, turaqsızlıq penen xarakterlengen kartinasın kórsetiw arqalı metodologiyalıq shaqırıq taslaydı.

Sızıqlı paradigma tómendegi principlerge tiykarlanadı: additivlik, superpoziciya, proporcionallıq, redukcionistlik, elementarizm (merizm). Additivlik – (lat. Addition - qosıw) pútkil obektke sáykes keletuǵın shamanıń

mánisi, ol obektti qálegenshe bóleklerge bólgende sáykes keletuǵın shama mánisleri jıyındısına teń bolatuǵın muǵdarlardıń ózgesheligi bolıp tabıladı.

Ekinshiden, sebep hám nátiyjeniń proporcionallıǵı, superpoziciya principiniń tuwrılıǵı, yaǵnıy, «eki hár qıylı faktorlardıń birgeliktegi tásirini nátiyjesi, olardı bólek alǵandaǵı tásirler nátiyjesiniń ápiwayı superpoziciyası bolıp», sistemanıń sırtqı ortalıqta jabıqlıǵı jáne onıń rawajlanıwı tek sanlı ózgerisler, az-azdan, sızıqlı, alternativsiz, yaǵnıy, dúnyanıń (sistema tábiyatınıń) sonday sharayatlarına uyqas kelgendegi tárepleri jatadı.

Sızıqlı paradigmanıń redukcionizm hám elementarlıq principlerine tiykarlanıwı mına jaǵdaylar menen baylanıslı: pútinlik elementlerdiń ápiwayı birikpesinen ibarat, onı bóleklerge, elementlerge bóliw múmkin, quramalılıqtı ápiwayılıqqa redukciyalaw múmkin; pútinliktiń elementleri ápiwayı, ózgermeytuǵın, bólinbes dep alıp qaraladı; element pútinliktiń ishinde de, onnan sırtta da birdey, sonıń ózi bolıp tabıladı.

Avtorlar E.P. Pugacheva hám K.N. Salovenkolar pikirinshe, ilimde hám ámeliyatta sızıqlı paradigmanıń metodologiyalıq standartlarına tómendegiler kiredi:

- hár qanday rawajlanıw jaqsı, rawajlanıwdıń shegarası joq;
- texnologiya payda bolǵan hár qanday mashqalanı sheshiwge ılayıq;
- keleshek tańlanıwı yamasa jaratılıwı múmkin emes, bálki insanlar tárepinen boljaw etiliwi kerek. Biz keleshekti jaratpaymız, onıń ózi kirip keledi;
- hár qanday nátiyje sarp etilgen kúshlerge tuwrı proporcional bolıp tabıladı. Mısalı, mámleket qáwipsizligine qansha kóp aqsha sarp etilse, mámleket qáwipsizligi sonsha turaqlı boladı;
- sistemanıń bir elementi basqa bólimlerde bólek rawajlanıwı múmkin. Usı element gúllep-jasnap atırǵan waqıtta, basqa bólekler zıyan kórip, nabıt bolıwı múmkin;
- tańlaw “hám-hám” formasında emes, bálki “yamasa-yamasa” formasında boladı;
- kóplegen zatlarǵa iyelik etiw baylıq dáregi esaplanadı;
- adamdaǵı racionallıq (aqıl) intuiciya hám ruwhıylıq sıyaqlı qádiriyatlardan ústin bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, sızıqlılıq belgili bir túsinik boyınsha bir tegis pikirlew bolıp tabıladı. Bunda waqıya haqqındaǵı oylar izbe-iz, bir-birine baylanıslı tárizde sistemalasadı. Bul sızıqlı pikirlewdiń biremshı qásiyeti sanaladı. Bunnan tısqarı, sızıqlı pikirlew kombinaciyası ierarxiyalıq pikirlew tiykarında payda bolǵan qubılıs bolıp esaplanadı. İnsan pikirini bayanlaw

formasında bolsa barqulla sızıqlı pikirlew ámeliyatınan paydalanadı. Ulıwma alǵanıımızda, modellestiriwde sızıqlı paradigmanıń metodologiyalıq standartları tómendegishe:

- qandayda bir faktordıń processke tásiiri onıń nátiyjesine tuwrı proporcional, yaǵnıy, “sebep nátiyjege proporcional”;

- dúnyadaǵı nársenı hám qubılıslardıń tolıq determinleskenligi haqqındaǵı ideya (Laplas determinizmi). Bunda, hárqanday sistemanıń keyingi jaǵdayın bir mánisli anıqlaw, boljaw múmkin.

- sistemaǵa tásir etiwshi kúshli faktorlar esapqa alınadı, biraq kishi, tosınnanlı faktorlar shetlestirilip, inabatqa alınbay, áhmiyetsiz dep qaraydı.

- sistemada bolatuǵın turaqsızlıq, xaotikalıq jaǵdaylar itibarǵa alınbaydı.

Joqarıdaǵıday halatlar sociallıq processlerde tez-tezden bahlanıp turadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, sızıqlılıq paradigması sociallıq processler tábiyatın, quramalılıǵın hám nızamların bir pútin halda, sistemalı, yaǵnıy, adekvat úyrenbeydi. Haqıyqattan da, «quramalı dúnyanıń strukturası sızıqlı emes, bálki kóp ólshemli bolıp tabıladı, jabıq, shekli emes, bálki ashıq, sheksiz bolıp tabıladı, monooraylı emes, bálki polioraylı bolıp tabıladı. – dúnya kartinası kórinisi usınday bolıp, ... sızıqlı, diskursiv oylawǵa, formal logikaǵa tuwrı kelmeydi».

Biraq, bul sızıqlılıq paradigması roliniń azayıwın bildirmeydi. Sebebi, sızıqlılıq hám sızıqlı emeslik quramalı processlerdiń ajıralmaytuǵın polyusleri, sızıqlılıq sızıqlı emesliktiń dara jaǵdayı bolıp tabıladı, yaǵnıy, quramalı sistema bifurkaciya noqatında málim bir tosınnanlı tásir sebepli, kóp variantlı (sızıqlı emes effekt) spektrlerdiń tek bir spektri (sızıqlı effekt) reallasadı hám basqa hámme spektrler bul sistema ushın jabıladı.

Sızıqlı paradigma tiykarınan qáte, nadurıs jantasıw emes, bálki qubılıslardı hám processlerdi biliwde shegaralanǵan bolıp tabıladı. Dúnydaǵı ayırım qubılıs hám processlerdi usı jantasıw menen túsiniw múmkin. Biraq házirgi qubılıslar quramalılıǵı hám dinamizmi, olardı modellestiriwde sızıqlı paradigmanıń roli jetkilikli emes, hátteki geyde qáwipli bolıp tabıladı. K.Mayncer atap ótkeninдей, “pútinlik tek ǵana óz bólekleriniń jıyındısı, – degen sızıqlı oylaw hám isenimniń eskirgenin aytıw múmkin” .

Sızıqlı emes jantasıwdıń tiykarǵı mánisi ne? Sızıqlı emes jantasıwdıń xarakterli belgisi ulıwma halda sonnan ibarat - sistema halatlarınıń quramalılıǵı, onıń rawajlanıw jolları múmkinshilikleriniń kópligi menen xarakterlenedi. Bunda jaǵdaylar sanı, olardıń sapalı ózgesheligi sistemanıń óziniń qásiyetleri menen anıqlanadı. Egerde, ... bifurkaciya noqatınan uzaǵıraq bolsa, sistemada

tek sanlı ózgerisler baqlanadı, sistemalıń sapalı jaǵdayı ózgermeydi. Biraq bifurkaciya noqatında azıraq sırtqı tásir nátiyjesinde sistemalıń ózgesheligi kardinal obrazda ózgeredi . Sızıqlı emeslik túsinigi quramalılıqtıń sonday táreplerin – kóp variantlılıq, processlerdiń qaytpaslıǵı, processlerdiń keyingi jaǵdayın bir mánisli aytıp bolmaw, turaqsızlıq, rawajlanıw baǵdarınıń alternativliligi, quramalı sistemalıń tábiyatına uyqas kelgen sharayatlarındaqı jaǵdayların sáwlelendiredi hám de bunday sistemada superpoziciya principi orınlı emes, yaǵnıy, «sızıqlı emes sistemaǵa onsha úlken bolmaǵan sırtqı tásir, kúta úlken effektı alıp keliwi múmkin» .

Ulıwma alǵanda, sızıqlı emeslik «sistemalıń dáslepki strukturasınıń buzılıwı, yaǵnıy, simmetriyanıń buzılıwı, tártiptiń azayıwı bolıp tabıladı: ayırım jaǵdaylarda sızıqlı emeslik chaos bolıp esaplanadı» . Bul fenomenler sızıqlı emeslik paradigması hám de quramalı sistemalardı modellestiriwde I.Prigojin hám I.Stengers aytıp ótkeni sıyaqlı, insannıń tábiyat menen jańasha dialogınıń, yaǵnıy, «insanǵa sinergetikalıq (sızıqlı emes) jantasıw bul insannıń densawlıǵına jańasha jantasıw», hár qıylı fluktuaciyalar (kútilmegen jaǵdaylar) tásirinde bifurkaciya noqatınan keyingi «jańalıqlardıń kelip shıǵıwına tayarlıq», ulıwma alǵanda quramalı dúnyaǵa xolistikalıq jantasıw kerekligin, zárúrligin talap etedi. Bul óz nábwetinde, quramalılıqtı biliwde sızıqlı emes jantasıwdı biliw subektiniń dóretiwshilik, aktivlik, ashıqlıq, kóp qırlı qásiyetlerin júzege shıǵaradı hám rawajlandıradı.

Social rawajlanıwdıń sızıqlı emes, yaǵnıy, spiral tárizli modelinde sızıqlı model menen ciklik model bir-biri menen birlestiriledi. Bul modelge góre, sociallıq rawajlanıwda tákirarlanıwlar bar, biraq aldınǵısına salıstırǵanda jańa sapalı ózgerislerge iye, jetiliske halda ámelde boladı.

Sızıqlı emes dinamika teoriiyası barlıq quramalı sistemalarǵa sızıqlı emes rawajlanıwdıń tánligin tán aladı. Atap aytqanda, social sistemalıń rawajlanıwı qatań determinaciyalanǵan tiykarda jáne onı sızıqlı nızamlıq járdeminde súwretlew quramalı sociallıq sistemalıń júdá ápiwaylasqan modeli esaplanadı. Quramalı sistemalardıń dinamikasında anıqsızlıq, boljap bolmas, xaoatikalıq, turaqsızlıq, asimetrik halatlar onıń ajıralmaytuǵın atributları retinde alıp qaraladı, yaǵnıy, usı ayırıqshalıqlar sistema ushın nızamlı process retinde qaraladı. Sızıqlı emes rawajlanıwda sistemadaǵı jaǵdaylardıń múmkinshiligi kóp variantlılıqqa iye bolıp, usı variantlar teń huqıqlı múmkinshilikke iye. Sızıqlı emes sistemada turaqsızlıqtıń bolıwı, rawajlanıwdıń jańa múmkinshiliklerin anıqlaydı hám támiyinleydi. Jańa Ózbekstanda sociallıq processlerdiń quramalasıwı mahálle sistemasında analiz etetuǵın bolsaq, mahállede alıp barılıp

atırǵan jańtasıw menen baylanıslı. Bunı biz sıızqlı model hám sıızqlı emes model sıpatında alıp qaraymız.

Búgin máhállede qambaǵallıqtı qısquartıw boyınsha iskerlikler sıızqlı model tiykarında alıp barılmaqta. Bul óz náwbetinde ayırım adamlarda bahimandalıq psixologiyasın payda etpekte. Máselen, ayırım shańaraqlarǵa járdem beriledi, olardı “temir dápterge” kiritedi. Bul matematikadaǵı A tochkadan V tochkáǵa barılıp, soń S tochkáǵa baramız degen sıızqlı oylawǵa tán. Bunday sıızqlı model menen biz máhállede adamlardı qambaǵallıqtan shıǵara almaymız. Sonıń ushın sıızqlı emes model islewi kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik Uzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: «Uzbekiston». NMIU. 2016. –56 b.
2. Nikolis G., Prigojin I. Poznanie slojnogo: vvedenie // Per. s angl. V.F. Pastushenko. –M.: Mir, 1990.
3. Pugacheva E.P., Salovienko K.N. Self-organization of socio-economic systems. Irkutsk, 2003. –S. 141.
4. Vasilkova V.V. Poryadok i kaos v razvitii socialnix sistem: (Sinergetika i teoriya socialnoy samoorganizacii). Seriya: «Mir kulturi, istorii i filosofii» – SPb.: Izdatelstvo «Lan», 1999. – S. 30.
5. Pavlenko A.N. Mesto «kaos» v novom mirovom «poryadke» (Metodologicheskiy analiz osnovaniy xaoticheskoy kosmologii) //Voprosı filosofii. 2003. №9.
6. Niyazimbetov M.Q. Murakkab tizimlarni modellashtirishning zamonaviy paradigmalari. Fals. fan. dok. (DSc) diss. avtoref. –Toshkent: 2019.